(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

July -2021
ISSUE No- (CCXCIX) 299

आधुनिक महाराष्ट्राच्या निर्मितीत यशवंतराव चव्हाण यांचे योगदान

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social Research & Development Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr. D. B. Tanduljekar
I/C Principal
Yeshwantrao Chavan College, Ambejogai, Dist.- Beed

Editor
Dr. Anant Dadarao Markale
Head, Dept. of Hist.
Yeshwantrao Chavan College, Ambejogai, Dist.- Beed

The Journal is indexed in:
Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
International Impact Factor Services (IIFS)

Aadhar International Publication Amaravati

Website – www.aadharsocial.com **Email** – aadharsocial@gmail.com.

Scanned by CamScanner

ISSN : 2278-9308
July, 2021

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	यशवंतराव चव्हाणांचे शैक्षणिक कार्य	डॉ उल्हास उढाण	1
2	यशवंतराव चव्हाण यांच्या पुरोगामी नेतृत्वाची जडणघडण व शैक्षणिक योगदान	श्री. रमेश चव्हाण	4
3	यशवंतराव चव्हाण यांचे कायदेभंग चळवळीतील योगदान : ऐतिहासिक विश्लेषण	डॉ प्रवीण जगन्नाथ अढाऊ	10
4	यशवंतराव चव्हाण व्यक्ती आणि कार्य	परसराम एकनाथ शेळके	15
5	कर्तृत्ववान संरक्षणमंत्री यशवंतरावजी चव्हाण(१९१३—१९८४)	प्रा.आर.बी. वाघ	19
6	बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व-यशवंतराव चव्हाण	प्रा.डॉ.विजयेंद्र विश्वनाथ पाटील	23
7	यशवंतराव चव्हाण यांचे आर्थिक विचार व कार्य	डॉ. विठ्ठल शंकरराव फुलारी	27
8	यशवंतराव चव्हाण यांचे शिक्षणविषयक कार्ये	डॉ.डी.एस.पटवारी	30
9	यशवंतराव चव्हाणांचे संरक्षण विषयक कार्य	प्रा.डॉ.महादेव गणपत देशमुख	35
10	यशवंतराव चव्हाण यांचे राजकारणातील नेतृत्व भूमिका व योगदान	डॉ. शांताराम चव्हाण	39
11	महाराष्ट्राचे शिल्पकार— यशवंतराव चव्हाण	डॉ. श्री. निळकंठ रामचंद्र व्यापारी	46
12	यशवंतराव चव्हाण यांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील कार्य	सहा.प्रा.दिपक हरी लहासे	48
13	दूरदृष्टीचा नेता : यशवंतराव चव्हाण	डॉ. विठ्ठल केदारी	51
14	यशवंतराव चव्हाण यांचे शिक्षणविषयक विचार	प्रा.डॉ.प्रशांत कोठे	54
15	यशवंतराव चव्हाण यांचे सामाजिक कार्य	प्रा.डॉ.अनंत दादाराव मरकाळे	57
16	यशवंतराव चव्हाण व्यक्ती आणि कार्य	डॉ.पी.आर. थारकर	60
17	यशवंतराव चव्हाण यांचे सामाजिक क्षेत्रातील कार्य	डॉ.गजानन आनंता देवकर	63
18	अष्टपैलू यशवंतराव चव्हाण	डॉ.शिवाजी धोंडिबा दहिकाबंळे	67
19	यशवंतराव चव्हाण यांचे सामाजिक क्षेत्रातील कार्य.	श्री.एम.के.भाबरदोडे	72

Scanned by CamScanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO, 299 (CCXCIX)
ISSN : 2278-9308
July, 2021

यशवंतराव चव्हाण यांचे राजकारणातील नेतृत्व भूमिका व योगदान

डॉ. शांताराम चव्हाण
सहयोगी प्राध्यापक व राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
कला विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय चिखलदरा जिल्हा अमरावती
shantaramchavan1968@gmail.com Cell no. 9420077265

यशवंतराव चव्हाणांचा राष्ट्रीय चळवळीतील सहभाग त्यांच्या शालेय जीवनापासूनच सुरू झाला. 1931 साली शालेय वकृत्व स्पर्धेत सहभाग घेताना ग्रामीण सुधारणा या विषयावर त्यांनी आपले विचार व्यक्त केले व उपस्थित आणि प्रेक्षकावर आपली छाप टाकली आणि प्रथम बक्षीस मिळविले. ग्रामीण जीवनाचे आकलन चिंतन हा त्यांचा अनुभवाचा व नियमित अभ्यासाचा विषय असल्याने पुढील काळात यांच्या रूपाने महाराष्ट्राला व पर्यायाने भारताला एक सुसंस्कृत कर्तुत्ववान व खंबीर नेतृत्व मिळाले. यशवंतराव चव्हाण यांच्या विचाराच्या जडणघडणीत सत्यशोधक समाजाचा विचार प्रवाह महत्त्वपूर्ण ठरला आहे. ते शालेय जीवनात असताना देशाच्या राजकारणात बऱ्याच घडामोडी सुरू होत्या 1914 मध्ये पहिले महायुद्ध सुरू झाले होते. त्यात भारतीयांनी घेतलेला सहभाग, राष्ट्रवादाची भावना, राष्ट्रीय चळवळीचा उदय या सर्व पार्श्वभूमीवर यशवंतरावांचा राष्ट्रीय चळवळीतील सहभाग हा महत्त्वपूर्ण ठरला. 1931 मध्ये कराची येथे भरलेल्या काँग्रेसच्या अधिवेशनात त्यांना स्वयंसेवक म्हणून सहभागी होण्याची संधी मिळाली. अधिवेशनातील प्रत्यक्ष सहभाग, घडामोडी, राजकीय भूमिका या समजून घेण्यामध्ये त्यांनी आपले कौशल्य लावले. राष्ट्रीय चळवळीतील सहभागाच्या दृष्टीने त्यांच्या जीवनातील हा महत्त्वपूर्ण क्षण होता अशाप्रकारे विद्यार्थीदशेतच म्हणजे वयाच्या सतराव्या वर्षी ते सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीत सहभागी झाले व अठरा महिन्याचा तुरुंगवास भोगावा लागला. स्वातंत्र्य लढ्यातील सहभागी विद्यार्थी, युवा , नेते यांना स्वतंत्र लढ्यातील सहभागासाठी तुरुंगात रवानगी हे नवीन नव्हते. तुरुंगात अशा राष्ट्रीय विचारांच्या लोकांचा सहभाग त्यांना मिळत होता. त्यातून राष्ट्रीय कार्यात सहभागी होण्याची प्रेरणा मिळत होती, त्यांच्या लिखाणातून व भाषणातून स्वातंत्र्य म्हणजे केवळ परकीय सत्तेचे उच्चाटन करणे नसून स्वातंत्र्यानंतर कोणत्या प्रकारची अर्थव्यवस्था निर्माण केली पाहिजे आणि श्रमजीवी जनतेच्या हिताचे संरक्षण कसे केले पाहिजे याद्दष्टीने त्यांनी स्वातंत्र्य आंदोलनाचे महत्व स्पष्ट करण्यासाठी व्हेदर इंडिया हे एक छोटेसे पुस्तक लिहिले. अशा विचार व लेखनातून त्यांची राजकीय भूमिका स्पष्ट होण्यास सुरुवात झाली. यशवंतराव पदवी शिक्षणाच्या पहिल्या वर्षाला असताना 1935 च्या सुधारणा कायदा खाली मुंबई विधीमंडळ निवडणूक जाहीर झाली. या निवडणुकीसाठी आपल्या जिल्ह्यातून योग्य उमेदवार कोण असावा यासाठी एक बैठक घेऊन आपल्या सहकार्या सोबत विचार विनिमय केला व त्यावेळचे प्रभावी नेतृत्व असलेले सरदार पटेल यांची भेट घेऊन उमेदवाराचे नाव सुचित केले व त्यांना निवडून आणण्याची जबाबदारी स्वीकारली. त्यानुसार सरदार पटेलांनी आत्माराम बापू यांना उमेदवारी दिली व ते मोठ्या मताधिक्याने निवडून आले. 1942 च्या चले जाव आंदोलनात त्यांनी सक्रिय सहभाग घेतला. 1930 ते 1946 हा कालखंड यशवंतराव साठी संघर्षाचा राष्ट्रीय चळवळीतील सहभागाचा व त्यांच्या राजकीय नेतृत्वाचा जडण घडणीचा महत्वपूर्ण कालखंड होता.

महाराष्ट्राच्या राजकारणातील यशवंतरावांचा उदय:

महाराष्ट्राच्या राजकारणात यशवंतराव चव्हाण यांचे नाव महाराष्ट्राचे आधुनिक शिल्पकार म्हणून सन्मानाने घेतले जाते. केवळ राजकीय सहभाग व राजकीय नेतृत्व न करता राजकारणाला नवी दिशा, खंबीर

Scanned by CamScanner

सक्षमता देणारे त्यांचे नेतृत्व व्यक्ती व व्यक्तिमत्त्व होते. तत्कालीन गृहमंत्री मोरारजी देसाई यांची संसदीय सचिव म्हणून काम करण्याची संधी यशवंतरावांना मिळाली. त्यांच्यातील कार्यकुशल त्यामुळे लवकरच मोरारजी देसाई यांनी त्यांच्या कार्यात यशवंतरावांना सहभागी करून अनेक महत्त्वपूर्ण जबाबदाऱ्या दिल्या. स्वातंत्र्यानंतर 1952 च्या पहिल्याच सार्वत्रिक निवडणुकीत यशवंतराव चव्हाण कराड मतदार संघातून निवडणूक रिंगणात उतरले व निवडून आले. मोरारजी देसाई च्या मंत्रीमंडळात नागरी पुरवठा नियोजन व सामुदायिक विकास या खात्याचे मंत्री बनले. त्यानंतर स्थानिक स्वराज्य संस्था हे खाते सांभाळत असताना सामूहिक विकास योजना महाराष्ट्रात यशस्वी करण्यामध्ये त्यांचे महत्वपूर्ण योगदान राहिले आहे. सामुदायिक विकास योजना ही सर्वसामान्य लोकांना विकास कार्यात सहभागी करून घेण्यासाठी व ग्रामीण भागाचा विकास करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण योजना होती. शालेय जीवनात ग्रामीण सुधारणा या विषयाचे विचार व्यक्त करताना त्यांच्या विचाराची व नेतृत्वाची झालेली जडणघडण आता त्याच खात्याचे मंत्री म्हणून कार्य करत असताना त्यांना उपयोगी पडली. ग्रामीण भागातील जीवनाचा प्रत्यक्ष अनुभव असल्याने व ते स्वतःही सर्वसाधारण कुटुंबातील ग्रामीण जीवनात चा एक भाग म्हणून असल्याने ग्रामीण सुधारणा, ग्राम विकास, सामुहिक विकास हे यांच्यासाठी महत्त्वाचे कार्यक्षेत्र होते. भाषिक राज्य निर्मितीचा प्रस्ताव व महाराष्ट्र हे स्वतंत्र राज्य निर्माण करण्याची प्रक्रिया सुरू झाली तेव्हा त्यातील यशवंतरावांची भूमिका महत्त्वाची होती. त्यांच्या भूमिकेमुळे राज्य पुनर्रचना करताना अनेक कठीण प्रसंग येण्याची शक्यता होती त्या कसोटीला पार करून मुंबईसह महाराष्ट्र 1960 मध्ये अस्तित्वात आला. 1 मे 1960 रोजी स्वतंत्र महाराष्ट्र राज्य निर्माण झाले व महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री म्हणून यशवंतराव चव्हाण यांची निवड झाली. मुंबई सह संयुक्त राज्य स्थापन करताना विदर्भ व मराठवाड्या सह स्थापन करण्याचे उद्दिष्ट होते. यासाठी अनेकांचा विरोध होता संयुक्त महाराष्ट्राच्या मागणीचे आंदोलनात रूपांतर होऊ लागले होते त्यासाठी सर्वपक्षीय संयुक्त महाराष्ट्र परिषद स्थापन झाली होती काँग्रेसचे देवगिरीकर आणि भाऊसाहेब हिरे हे प्रमुख नेते त्यात सहभागी झाले होते. काहींची वेगळा विदर्भ करण्याची मागणी व त्यात मराठवाड्याचा काही भाग समाविष्ट करण्याची मागणी होती परंतु यावर एक मत नव्हते विदर्भातील जनतेचे व नेत्यांची मत जाणून घेण्यासाठी एक शिष्टमंडळ तयार करण्यात आली व त्यातून 28 सप्टेंबर 1953 रोजी नागपूर करार अस्तित्वात आला या चर्चेत त्यावेळचे मराठवाड्यातील नेते स्वामी रामानंद तीर्थ यांचाही सहभाग होता. महाराष्ट्र स्थापन झाल्यानंतर नागपूर कराराला विशेष महत्त्व आले आणि त्याची अंमलबजावणी करण्याची जबाबदारी महाराष्ट्र राज्याची पहिले मुख्यमंत्री म्हणून यशवंतराव चव्हाण यांच्यावर आली. नागपूर कराराप्रमाणे महाराष्ट्राची राजधानी मुंबई व नागपुर उपराजधानी ठरवून महाराष्ट्र हे एकच राज्य व एकच विधिमंडळ त्या प्रकारे अस्तित्वात आली. द्विभाषिक राज्याच्या विरोधी वातावरणात यशवंतराव चव्हाणांनी आपल्या मुत्सद्दी स्वभावाची जाणीव महाराष्ट्राला करून दिली. द्विभाषिक राज्याला असलेला जनतेचा विरोध आपल्या वरिष्ठ नेतृत्वाला समजावून देण्यात ते यशस्वी ठरले. या प्रश्नावर यशवंतराव चव्हाणांनी स्पष्ट केले की द्विभाषिक राज्याचा पर्याय आपला नव्हता परंतु द्विभाषिक राज्य चालवण्याची जबाबदारी आपण स्वीकारली. जनतेच्या मागणीचा गांभीर्यपूर्वक विचार करून शेवटी संयुक्त महाराष्ट्र राज्याच्या स्थापनेतील सर्व अडथळे दूर होऊन महाराष्ट्र व गुजरात या दोन राज्यांची स्थापना 1 मे 1960 या दिवशी करण्याचे निश्चित झाले. अशाप्रकारे 1 मे 1960 रोजी संयुक्त महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाली व महाराष्ट्र राज्याचे पहिले मुख्यमंत्री म्हणून त्यांची निवड झाली. महाराष्ट्र राज्य स्थापन झाल्यानंतर आर्थिक विकासाला गती देण्यासाठी विचारपूर्वक ध्येय धोरणाची आखणी करून त्याची व्यवस्थित अंमलबजावणी करण्यास त्यांनी प्राधान्य दिले. मराठी लोक व्यापार धंद्यात सहभाग घेण्यासाठी पुढे येत नसल्यामुळे खाजगी भांडवल उभे करण्यास संमती दिली पण त्याचबरोबर मराठी लोकांमध्ये उद्योगधंद्याची दृष्टी आणण्यासाठी उपाययोजना

Scanned by CamScanner

म्हणून सहकारी तत्त्वावरील उद्योग सुरू करण्याचा प्रयोग केला. नवे उद्योग निर्माण करण्यासाठी सहकाराचा प्रसार करण्यासाठी यशवंतरावांनी आवश्यक अशी धोरण ठरवून अमलात आणली. सहकारी साखर कारखाने, सहकारी दूध संस्था, सहकारी बँका, इत्यादींचा विस्तार हा त्या धोरणामुळे झाला, यानंतर त्यांच्या कारकिर्दीतील दुसरी महत्त्वपूर्ण राजकीय घटना म्हणजे एक मे 1962 रोजी पंचायत राज योजनेचा प्रारंभ केंद्र सरकारने बलवंतराय मेहता यांच्या अध्यक्षतेखाली स्थापन केलेल्या सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाचा बाबत चौकशी समिती चा अहवाल आल्यानंतर महाराष्ट्र राज्य योजना कशा रीतीने अमलात आणावे याचा विचार करण्यासाठी तेव्हाचे महसूल मंत्री वसंतराव नाईक यांच्या अध्यक्षतेखाली यशवंतराव चव्हाण यांनी एक समिती स्थापन केली. या समितीने दिलेल्या अहवालावर विधानसभेत चर्चा झाली आणि नंतर जिल्हा परिषद कायदा अस्तित्वात आला. जिल्हा परिषद स्थापन करून जिल्हा पातळीवर अधिकाराचे विकेंद्रीकरण केले. ग्रामपंचायती ही विकसित होत गेल्या. ग्राम विकास, ग्राम सुधारणा या विषयाला चालना देण्यासाठी महाराष्ट्रात पंचायत राज योजनेची प्रभावी अंमलबजावणी करण्याचे कार्य सुरू झाली. महाराष्ट्राच्या या जडणघडणीत या राज्याचे नेतृत्व करणारे लोकनेते म्हणून मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांचे महत्त्वपूर्ण योगदान राहिले. महाराष्ट्रातील यांच्या या कार्यामुळे राष्ट्रीय पातळीवर त्यांच्या कार्यक्षमतेची चर्चा सुरू झाली. स्वाभाविकपणे त्यावेळच्या राष्ट्रीय नेतृत्व म्हणून त्याची दखल घेतली व भारताचे नेतृत्व करण्याची क्षमता असलेले. नवोदित नेतृत्व म्हणून त्यांच्या नावाचा गौरव उद्गार जयप्रकाश नारायण यांनी केला.

राष्ट्रीय राजकारणात यशवंतरावांच योगदान:

संरक्षण मंत्री पदी नियुक्त:

महाराष्ट्राचे यशस्वी नेतृत्व करीत असताना राष्ट्रीय राजकारणात जबाबदारी स्वीकारून कार्य करण्याची संधी त्यांच्या कार्यक्षमतेमुळे त्यांना चालून आली, 1962 मध्ये भारत-चीन युद्धाच्या पार्श्वभूमीवर देशाची सुरक्षा व सार्वभोमत्व धोक्यात आले असताना प्रधानमंत्री पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी यशवंतराव चव्हाण यांना देशाच्या संरक्षण मंत्री पदी नियुक्त केले. तोपर्यंत संरक्षण मंत्री असलेले कृष्ण मेनन यांच्या जागी सक्षम व खंबीर नेतृत्व देण्यासाठी नेहरूंनी यशवंतराव चव्हाण यांना निवडले तेव्हा जनमानसात हिमालयाच्या मदतीला सह्याद्री धावला हे घोषवाक्य त्यांच्या नेतृत्व क्षमतेचा दाखला देणारे होते, 21 नोव्हेंबर 1962 रोजी सकाळी नऊ वाजता राष्ट्रपती भवनात राष्ट्रपती डॉक्टर सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांच्या समक्ष यशवंतराव चव्हाण यांनी भारताच्या संरक्षण मंत्री पदाची शपथ घेतली.. चीनने हिमालयात भारतीय सैन्याची बरीच मोठी हानी केली होती त्यामुळे सैन्याचे मनोबल खचले होते . या कठीण परिस्थितीत संरक्षण मंत्री म्हणून जबाबदारी स्वीकारणे हे एक मोठे आव्हान होते. संपूर्ण लष्कर, नवदल, हवाई दल, साधन सामग्री, योजना, धोरण, याची नव्याने आखणी करण्याचे कार्य संरक्षण मंत्री म्हणून यशवंतराव चव्हाण यांना करावयाचे होते. लष्करात पुन्हा मनोधैर्य निर्माण करणे हीच आपली प्राथमिकता आहे ही त्यांच्या धोरणातून दिसून आली. सुसंस्कृत सौजन्यपूर्ण व्यक्तिमत्त्व आणि राष्ट्रीय राजकारणात त्यांचा ठसा उमटला . संरक्षण मंत्रालयात कार्य करण्याची अभ्यासू वृत्ती, विद्वता ,कौशल्य, खंबीरता, स्पष्टता, यामुळे संरक्षण क्षेत्रात त्यांच्या नेतृत्वाचा आदर निर्माण झाला. लष्करात सर्व स्तरावर त्यांना सन्मानपूर्वक आदर दिला जात होता. आपल्या कौशल्याने आणि संयमाने यांनी लष्कर आणि संरक्षण मंत्रालय यांना एकमेकाच्या जवळ आणून विश्वास निर्माण केला. संरक्षण ही केवळ लष्कराशी संबंधित बाब नसून तिला महत्वाचे राजकीय आर्थिक मानसशास्त्रीय अशा अनेक महत्त्वाच्या घटकांची आवश्यकता असते याचे भान ठेवून संरक्षण खात्याचा आत्मविश्वास पुन्हा निर्माण केला, संरक्षण खात्यातील बिघडलेली शिस्त व्यवस्थित केली लष्करातील विविध दर्जाच्या अधिकारी वर्गामध्ये सुसंवाद निर्माण केला. त्यांच्यातील अंतर्गत मतभेद संपुष्टात आणले. लष्कर व संरक्षण मंत्रालय यांच्या

Scanned by CamScanner

सुसंवाद स्थापन केला, विश्वास निर्माण केला यामुळे सैन्याचे मनोबल वाढले. सैन्य दलातील संघटन विषयक समस्या सोडविल्या. स्वतंत्र भारताच्या सार्वभौमत्व, स्वातंत्र्य व अखंडते साठी आवश्यक असणाऱ्या सर्व उपाय योजना प्रत्यक्ष अमलात आणले, सेनादलाचे पुनर्घटन करताना सैन्य दलाने सुचविलेल्या योजनात ढवळाढवळ केली नाही त्यांच्याशी संवाद साधून अधिक कार्यक्षम संघटन घडवून आणले नवीन साधन सामग्री, प्रशिक्षण व मनोबल वाढवून भारतीय लष्करात सक्षमता घडवून आणली. शस्त्र व साधनसामग्री यांच्या उपलब्धतेसाठी त्यांनी केलेले प्रयत्न महत्त्वपूर्ण आहे. त्याच बरोबर परराष्ट्र सी संबंध सुधारून आंतरराष्ट्रीय राजकारणात नवा विश्वास निर्माण केला. 1963 मध्ये संरक्षण विभागासाठी आर्थिक तरतूद करून घेण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडली. त्यामुळेच संरक्षण दलाला 1962- 63 या वर्षात आठशे कोटी पर्यंत वाढीव आर्थिक तरतूद उपलब्ध झाली आपले संरक्षण दल बळकट व्हावे त्यासाठी आवश्यक ती तरतूद झालीच पाहिजे ही त्यांची ठाम भूमिका होती. पर्वतीय क्षेत्रासाठी विशेष प्रशिक्षण त्यासाठी सेनादलाचा विशेष विभाग, उपयुक्त प्रशिक्षण आधुनिक युद्धसाहित्य, सैन्य व्यवस्थापन, इत्यादी अनेक महत्त्वपूर्ण विषयावर कार्य केले, चीन युद्धाच्या पार्श्वभूमीवर यशवंतराव चव्हाण यांनी देशाच्या संरक्षण मंत्रिपदाची जबाबदारी स्वीकारून दिलेले महत्त्वाचे योगदान लक्षात घेता पुढील काळात 1965 मध्ये भारत-पाकिस्तान यांच्या युद्ध प्रसंगाच्या वेळी यांच्याकडे देश एक समर्थ नेतृत्व म्हणून मोठ्या अभिमानाने पाहत होते. भारतीय जनतेशी बांधिलकी व विश्वास याचे त्यांनी कायम पालन केले.

गृहमंत्री म्हणून यशवंतराव चव्हाण:

भारताच्या संरक्षण मंत्री पदाची जबाबदारी यशस्वीपणे सांभाळत असताना भारताच्या राजकारणात ठळक घटना घडल्या. प्रधानमंत्री लालबहादूर शास्त्री यांचे आकस्मिक निधन झाले. राजकीय अस्थिरता निर्माण झाली, अशा परिस्थितीत देशाची गृहमंत्री म्हणून यशवंतराव चव्हाण यांना जबाबदारी देण्यात आली, त्यावेळी देशांतर्गत परिस्थिती अस्थिरतेची होती. धार्मिक मूलतत्त्ववादी विचार जोर धरून होता. या अत्यंत नाजूक प्रसंगी गृहमंत्री म्हणून त्यांनी योग्य व खंबीर भूमिका घेतली आणि भारताच्या धर्मनिरपेक्ष धोरणाला तळा न जाऊ देता समस्यांचे समाधान केले. हा निर्णय घेत असताना अत्यंत जोखीम स्वीकारून तणावाच्या वातावरणात त्यांनी परिस्थिती नियंत्रणात आणली, त्याच वेळी विविध घटक राज्यांमध्ये घटनात्मक पेच प्रसंग निर्माण झाली असताना समन्वय प्रवृत्तीने योग्य मार्ग त्यांनी काढला. 1966 1968 या काळात गृहमंत्री म्हणून अनेक कठीण प्रसंगांना त्यांना सामोरे जावे लागले. भाषावाद, स्वायत्तता प्रश्न, हिंदू मुस्लिमांच्या जातीय दंगली नक्षलवादाची समस्या, गुप्तचर संस्थांची कार्य, विभाग अंतर्गत संशोधन अशा अनेक परिस्थिती वर त्यांनी आपल्या कार्यक्षमतेने व कौशल्य पूर्ण पद्धतीने कार्य केले, गृहमंत्री म्हणून त्यांची कारकीर्द हे आव्हानात्मक राहिली.

त्यानंतर भारतीय राजकारणातील बदललेल्या परिस्थितीत त्यांच्याकडे देशाच्या अर्थमंत्रीपदाची जबाबदारी आली. 26 जून 1970 ला ते देशाचे अर्थमंत्री बनले. गृहमंत्री म्हणून अनेक जटील प्रश्न सोडून यामध्ये त्यांनी आपली कार्यक्षमता सिद्ध केली होती. अशा परिस्थितीत नव्याने देशाचा आर्थिक व्यवहार व त्याची योग्य वाटचाल ही त्यांची पुढील प्राथमिकता होती. देशातील 14 प्रमुख बँकांचे झालेले राष्ट्रीयकरण, कृषी क्षेत्राचा विकास हे त्यांचे महत्वाचे सूत्र राहिले. पैशाचे व्यवस्थापन करण्याच्या बाबतीत व्यवस्थित निर्णय घेता आले नाही तर संपूर्ण नियोजन पडते यामुळे आर्थिक नियोजन अत्यंत महत्त्वाचे आहे ही त्यांची भूमिका होती. सर्वसाधारण विमा व्यवसायाचे त्यांनी राष्ट्रीयकरण केले, कोळसा खाणीच्या राष्ट्रीय करण्याचा निर्णय सुद्धा त्यांच्या कार्यकाळात घेण्यात आला. 1 मे 1972 रोजी भारत कोल लिमिटेड ही कंपनी स्थापन करून कोळसा खाणीचे व्यवस्थापन केंद्र सरकारने ताब्यात घेतलं आणि कोळसा खाणीचे राष्ट्रीयीकरण घडवून आणले.

Scanned by CamScanner

खाजगी उद्योग क्षेत्राबद्दल त्यांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची राहिली. भारताने संमिश्र अर्थव्यवस्था स्वीकारल्याने देशाचे औद्योगिक धोरण ठरविण्यासाठी काही तरतुदी केल्या. खाजगी क्षेत्राकडे कोणते उद्योग असावेत याबाबत स्पष्ट निर्देश तयार केले, मूलभूत उद्योगधंद्याच्या बाबतीत सार्वजनिक क्षेत्राचा पूरक विभाग म्हणून खाजगी क्षेत्राने कार्य करावे ही त्यांची भूमिका होती .लघु उद्योगाचे क्षेत्र खाजगी क्षेत्राकडे असावे. नियोजनबद्ध अर्थव्यवस्था हे आर्थिक विकासासाठी अत्यंत आवश्यक आहे कोणत्याही विकसनशील देशांमध्ये सार्वजनिक क्षेत्रालाच निर्णायक महत्त्व असले पाहिजे अशी त्यांची भूमिका होती. भारतीय उद्योगाच्या समस्येच्या निराकरणासाठी व उत्पादन वाढीसाठी त्यांच्या कारकिर्दीत अनेक महत्वपूर्ण निर्णय घेतल्या गेले त्यापैकी काही महत्त्वाचे उपक्रम पुढील प्रमाणे, भारतीय औद्योगिक पुनर्निर्माण महामंडळाची स्थापना 1971 मध्ये त्यांनी केली. देशाची आजारी उद्योगांची वाढती संख्या बेरोजगारी अशा समस्या वर मात करण्यासाठी हे महामंडळ स्थापन करण्यात आले. कापूस ताग, तंबाखू यांच्यासाठी महामंडळाची स्थापना सुद्धा 1971 मध्ये करण्यात आली. भारतीय कापूस महामंडळाची स्थापना 1970 मध्ये करून कापसाची आयात, वितरण ह्या व्यवस्था व्यवस्थित केल्या. देशात उत्पादित होणाऱ्या कापसाचे विपणन त्याच प्रमाणे गरजेनुसार कापसाची आयात व त्याचं न्याय वितरण करण्यासाठी हे महामंडळ स्थापन करण्यात आले. कापसा संदर्भात सरकारने वेळोवेळी जाहीर केलेल्या धोरणांच्या अंमलबजावणीची जबाबदारी या मंडळाने पार पाडली. यशवंतराव चव्हाण अर्थमंत्री असताना कापूस महामंडळाच्या धर्तीवरच १९७१ मध्ये भारतीय ताग महामंडळ स्थापन करण्यात आले. तागाचे उत्पादन घेणाऱ्या शेतकऱ्यांना बाजारभावाच्या संदर्भात संरक्षण मिळावे, आधारभूत किंमत निश्चित करावी या हेतूने हे महामंडळ स्थापन करण्यात आले. कच्च्या तागाची निर्यात, देशांतर्गत व्यापार त्याच्या व्यवस्थापनाची जबाबदारी या महामंडळाने पार पाडली .अशा प्रकारे देशातील महागाईची परिस्थिती आटोक्यात आणण्यासाठी यशवंतराव चव्हाण यांनी विविध प्रयत्न केले, त्यांच्यामते आपल्यासाठी सर्वात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे आपल्या देशातील प्रत्येक नागरिकाचा निर्धार, त्यातून निर्माण होणारी वैयक्तिक व सामाजिक शिस्त व येणारी कार्यक्षमता ही आहे. आपण समाजाला किती देतो याचा विचार करून मगच आपण समाजाकडे किती मागायच हे प्रत्येकाने ठरवले पाहिजे तरच आर्थिक संकटावर आपण मात करू शकतो हे मोलाचे विश्लेषण त्यांनी केले, भारताला आर्थिक स्थैर्य प्राप्त करून देण्याच्या दृष्टीने भूतपूर्व संस्थानिकांचे तनखे रद्द करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावणे हे यशवंतराव चव्हाण यांचे महत्वाचे कार्य होते. संस्थानिकांचे तनखे व खास अधिकार हे सरंजामशाही अवशेष असून अशा कालबाह्य अवशेषांना समाजवादी अर्थव्यवस्थेत स्थान राहू शकत नाही ही त्यांची भूमिका होती. ४ डिसेंबर १९७१ रोजी घटनादुरुस्तीच्या द्वारे ही पद्धत संपुष्टात आणली. देशातील कोट्यावधी लोक उपासमारीमुळे मरत असताना काही मोजक्या लोकांनी विलासी जीवन उपभोगणे हे संतापजनक यामुळे संस्थानिकांचे तनखे रद्द करण्यासंदर्भात महत्त्वपूर्ण कार्य त्यांनी केली. त्यांच्या मते समाजवादाच्या तीन निकषांमध्ये पहिला निकष सर्वांना विकासाची समान संधी मिळाली पाहिजे तर सगळेजण कायद्यासमोर समान आहेत एवढे उपयोगाचे नाही देशाच्या आर्थिक समृद्धी मध्ये हातभार लावण्याची आणि समृद्धीचा उपभोग घेण्याची प्रत्येकाला खऱ्या अर्थाने समान संधी उपलब्ध झाली पाहिजे .जीवनातील विषमता नाहीशी करणे हा समाजवादाचा दुसरा निकष आहे. जीवन म्हणजे केवळ आर्थिक जीवन नव्हे, सामाजिक जीवनही त्याचा एक भाग आहे. उत्पादनाच्या प्रक्रियेतील शोषण थांबवणे समाजवादाचे तिसर निकष आहे. हे तीनही निकष आपापल्या परीने महत्त्वाच्या आर्थिक आणि सामाजिक विषमता नष्ट करणे हाच समाजवादाचा गाभा आहे, म्हणूनच समाजातील विषमता व आर्थिक उत्पन्नातील दरी कमी करण्यासाठी संस्थानिकांचे तनखे रद्द करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका त्यांनी निभावली. त्यांच्याच कार्यकाळात भारतात मोठ्या प्रमाणात दुष्काळी परिस्थिती निर्माण झाली अनेक गरीब लोक भुकेने व्याकूळ

Scanned by CamScanner

झाले अशावेळी अमेरिकेकडून धान्य पुरवठा उपलब्ध करण्याचा निर्णय घेतला. पी एल 480 या कायद्याखाली आयात केलेल्या धान्याच्या विक्रीतून मिळणारी रक्कम एका वेगळ्या खात्यात ठेवून ती रक्कम दोन्ही देशांनी आपल्या सहमतीने देशाच्या विकास कार्यासाठी वापरण्याचा करार अमेरिका व भारत या देशांमध्ये झाला होता. यामुळे भारत सरकारला ही रक्कम स्वतः खर्च करता येत नव्हती यावेळी यशवंतराव चव्हाण अर्थमंत्री असताना त्यांनी पुढाकार घेऊन सदर रक्कम भारताला मिळवून देण्यासाठी सतत पाठपुरावा केला. या रकमेच्या विनिमय याबद्दल त्यांच्या मध्यस्थीने वाटाघाटी झाल्या व शेवटी दोन्ही देशाच्या सरकारमध्ये एकमत होऊन नवीन करार झाला. त्यानुसार अमेरिकन वकिलातीच्या खर्चासाठी काही भाग ठेवण्याचे ठरले तसेच अमेरिकन सरकारचे काही संशोधन उपक्रम त्यासाठी ही तरतूद केली गेली आणि उर्वरित रक्कम भारताला वापरण्याची अनुमती मिळाली अर्थ मंत्रिपदाच्या कारकिर्दीत यशवंतराव चव्हाण यांचे हे खूप मोठे योगदान आहे. त्याचा उपयोग आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात झाला. हे कार्य देशाच्या हिताच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वपूर्ण आहे. अर्थव्यवस्थेला चालना देण्यासाठी करपद्धती सुधारणा करण्यासाठी त्यांनी पुढाकार घेतला करचुकवेगिरी होऊ नये यासाठी अनेक उपाययोजना केल्या. करविषयक धोरणाची त्रिसूत्री १९७१_७२ च्या अर्थसंकल्पत स्पष्ट केली. त्यानुसार प्राप्ती तील विषमता कमी करणे, कर योजनेचा पाया विस्तृत करणे, आणि कर आकारणी व वसुली अधिक कार्यक्षम करणे हे उपाय अमलात आणले. त्यांच्याच कारकिर्दीत काळा पैशाच्या व्यवहाराला आळा घालण्यासाठी काही प्रशासकीय योजनाही अंमलात आल्या 1973 च्या आर्थिक कायद्यानुसार शेतीचे उत्पन्न व बिगर शेती उत्पन्न यांचा कर पात्रतेसाठी एकत्र हिशोब करण्यास सुरुवात झाली. मंत्रीपदाची जबाबदारी स्वीकारून या धोरणाचा सातत्याने पाठपुरावा केला. राष्ट्राचा आर्थिक विकास घडून येण्याच्या कामे त्यांनी मोलाची भर घातली. विकसनशील देशाच्या आर्थिक समस्या जगापुढे मांडण्याची व त्यावर उपाययोजना करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य त्यांनी त्यांच्या काळात केली.

परराष्ट्रमंत्री म्हणून योगदान:

१९७४ मध्ये केंद्रीय मंत्रिमंडळात फेरबदल करण्यात आले. त्यानुसार 11 ऑक्टोबर 1974 ला यशवंतराव चव्हाण यांना परराष्ट्रमंत्री पदाची जबाबदारी देण्यात आली. परंतु लवकरच 25 जून 1975 रोजी तत्कालीन प्रधानमंत्री इंदिरा गांधी यांनी देशात आणीबाणीची घोषणा केली. यामुळे दीड वर्षापेक्षा अधिक काळ देशात अस्थिरता होती. अस्थिर राजकीय परिस्थितीच्या पार्श्वभूमीवर 18 जानेवारी 1977 रोजी आणीबाणी समाप्त करण्यात आली. परराष्ट्र मंत्रिपदाच्या कार्यकालात भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची आखणी करताना सांस्कृतिक परंपरा व स्वातंत्र्य संग्रामाचा वारसा जपण्याचे कार्य त्यांनी केले .जागतीक शांततेचा प्रस्थापनेसाठी प्रयत्नशील राहणे, सर्व देशाशी सहजीवन व सहकार्याची भूमिका ठेवणे, समान आणि न्यायपूर्ण अर्थव्यवस्था उभारणे, मानवी प्रतिष्ठा जपणे अशा धोरणाला त्यांनी प्रत्यक्ष अमलात आणले. भारत-श्रीलंका भारत-बांगलादेश भारत नेपाळ भारत अमेरिका भारत-रशिया भारत-पाकिस्तान यासारख्या अन्य देशांमध्ये सहकार्य वाढवण्यासाठी त्यांनी पुढाकार घेतला .विकसनशील राष्ट्रांच्या प्रश्नाबाबत सहानुभूती ठेवून विकसित राष्ट्राच्या व्यवहारात भारताच्या दृष्टीने अनुकूल बदल घडवून आणण्यासाठी ते प्रयत्नशील राहिले. भारत व शेजारी देश यांचे राजनीतिक संबंध सुधारावेत यासाठी महत्त्वपूर्ण प्रयत्न केले .अविकसित देशांना आर्थिक सहकार्य करून जागतिक शांतता हे परराष्ट्र नीती चे एक महत्त्वाचे सूत्र आहे हा त्यांच्या कार्याचा आधार होता. संरक्षण खाते ,अर्थ खाते, याच प्रमाणे परराष्ट्र खाते सुद्धा कौशल्यपूर्ण पद्धतीने संभाळून भारताला प्रतिष्ठा मिळवून देण्याचे कार्य त्यांनी केले. अर्थमंत्री, संरक्षण मंत्री ,व परराष्ट्र मंत्री म्हणून भारतीय राजकारणात त्यांचे योगदान अत्यंत महत्वपूर्ण आहे. तसेच ते महाराष्ट्रापुरते महाराष्ट्राचे शिल्पकार म्हणून महाराष्ट्राचे प्रथम मुख्यमंत्री म्हणून ग्राम विकास,ग्रामसुधार ,समुदाय विकास, कृषी विकास, सहकार विकास, कायदा व

Scanned by CamScanner

[illegible] यशवंतराव चव्हाण यांनी भारतीय राजकारणातील [illegible] भूमिका [illegible] आहे.

संदर्भ:

साखर कृ.भा.(1960) : यशवंतराव चव्हाण, [illegible] प्रकाशन, पुणे.
[illegible] (1985) : यशवंतराव चव्हाण राजकारण आणि साहित्य, [illegible] प्रकाशन पुणे.
[illegible] (1992) : [illegible] महाराष्ट्राचे शिल्पकार, [illegible] प्रकाशन पुणे.
चव्हाण यशवंतराव(1957) [illegible]
चव्हाण यशवंतराव(1960) : [illegible] महाराष्ट्र, [illegible] मुंबई.
जाधव पं.मा.(1979): यशवंतराव चव्हाण [illegible] दर्शन, [illegible] प्रकाशन पुणे.
जाधव पं.मा.(1998) : भारताचे सुपुत्र यशवंतराव चव्हाण, [illegible] प्रकाशन पुणे.
[illegible] (1990): [illegible], [illegible] प्रकाशन, मुंबई.
[illegible] (1989) : यशवंतराव यांचे विचार दर्शन, यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान मुंबई.
[illegible] (1985) : [illegible] यशवंतराव, [illegible] प्रकाशन [illegible] पुणे.
पाटील [illegible] (1989) यशवंतराव विचार आणि वारसा, पाटील प्रकाशन.
पाटील [illegible] (1994): यशवंतराव चव्हाण [illegible] व्यक्तिमत्त्व, [illegible] प्रकाशन औरंगाबाद.
पाटील [illegible] (1987): यशवंतराव चव्हाण, यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान मुंबई.
[illegible] (1983) : महाराष्ट्राचे शिल्पकार, [illegible] प्रकाशन पुणे.

Scanned by CamScanner